

BERECZKI GÁBOR

A cseremis melléknév török kapcsolatai

A great number of Cheremis adjectives can determine nouns as well as verbs, which is characteristic of Turkic languages.

With a possessive suffix, a Cheremis adjective can function as a noun, similarly to the neighbouring Turkic languages. A small amount of Cheremis adjectives has got an attributive and a non-attributive form. As for Chuvash, this is a general feature of the whole grammatical category concerned, from which we should conclude to a Chuvash > Cheremis influence. From phonological point of view, the Cheremissian comparative suffix **rak/*rāk* may have come from the Chuvash or the Tatar languages, but its Chuvash origin seems more probable, as it is documented in Mountain Cheremis, too. The Cheremis particle *en, in* used in the formation of superlative is usually explained as a borrowing from Tartar, but this assumption raises phonological and chronological problems, so a reconstructed Volga-Bulgarian particle **en* should be taken into consideration instead.

A cseremis melléknév sajátos vonása, hogy sok esetben nemcsak főnevet határozhatnak meg, hanem igét is, tehát a határozó szerepkörét is betölthetik. Ilyen kettős szófajú szó például a cser. *oηaj* 'érdekes, fura' melléknév: *tudo peš oηaj jen* 'ő nagyon érdekes ember'; *a oηaj šokta γān, it woštāl wara* 'ha furán hangzik is, ne neves' (SIMarJa. IV: 317). Ez a török nyelvekre jellemző sajátosság. A török nyelvek melléknéveinek jelentős része nemcsak a főnevet, de az igét is meghatározhatja (Tenišev 1988: 148). Így van ez a cseremisszel szomszédos török nyelvekben is, pl. csuv. *laj âχ šin* 'jó ember', de *vâl laj âχ vulat* 'ő jól olvas' (Andreev 1957: 67); tat. *jaχ š â kəšə* 'jó ember', de *jaχ š â əšli* 'jól dolgozik' (SovrTat. I: 162). Tehát a cseremis melléknévi kategória határozói funkcióval való bővülése török hatásra ment végbe.

A cseremisben, mint az uráli nyelvekben általában, számos főnév – elsősorban az anyagnév jelentésűek – melléknévként is használható, pl. cser. *šörtñö šeryaş* 'aranygyűrű', *kü pört* 'kőház'. Ez így van a szomszédos török nyelvekben is, pl. csuv. *iltān šəṛə* 'aranygyűrű', *čul šurt* 'kőház'. Közös ural-altaji tipológiai sajátossággal állunk szemben, s ez esetben nem tudjuk bizonyítani, hogy lehet-e kölcsönhatásról beszélni vagy nem.

Ha a cseremis melléknév birtokos személyjelet kap, főnevesül, mint például a következő népdal kezdősorában: B *wüdüñ-ät laj, ke l γ ä ž ä m šinžalam il'ə γān...* 'ha a víz mélységét ismertem volna' (Beke 1961b: 292) (*kelγe* 'mély'; *-žä-* = PxSg3; *-m* = akk.). Ez a jelenség jól ismert a szomszédos török nyelvekben is, pl.

csuv. *utna külen pulsan, küler çur r i n e* 'ha lovat fogsz be, feketét (tkp. feketéjét) fogj be' (Kondratjev 1981: 75) (*çura* 'fekete'; *i* = PxSg3; *-ne* = akk.); tat. *bar kızlarnı– jaçşıl arı su ustande kübük-tej* 'a lányok java víz habjához hasonló' (Kunos 1980: 52) (*jaçsi* 'jó'; *-lar* = Pl; *ı* = PxSg3). Nem lehet kétséges, hogy ez a jelenség a szomszédos török nyelvek hatására honosodott meg a cseremisizben (Bereczki NyK 86: 310; Serebrennikov 1963: 133).

A cseremisiz melléknévek egy szám szerint nem jelentős hányadának (mindössze néhány tucatnyi ilyen melléknév lehet) külön alakja van az attributív és a nem-attributív használat esetén, pl. k. *oš ~ ošo*, ny. *oš ~ ošō* 'fehér'; k. *šem ~ šeme*, ny. *šim ~ šimō* 'fekete'; k. *joškar ~ joškarye*, ny. *jakšar ~ jakšaryđ* 'piros' stb. A nem-attributív alakok mindig hosszabbak, mint az attributívok. Lássunk néhány példát mindkét használatra: k. *oš lum* 'fehér hó' ~ *lum ošo* 'a hó fehér'; k. *užar tumo* 'zöld tölgyfa' ~ *kož kepežđmat, telđmat užarye* 'a lucfenyő nyáron is, télen is zöld' (Pengitov 1961: 102).

A csuvasban a melléknévi szófaj egészére kiterjed az attributív és a nem-attributív kategória megkülönböztetése. A nem-attributív használatot jól illusztrálja a következő csuvas mondat: *vđrmanta temən jšši čeček te pur: šurri, sarri, kđvakki, çarli* 'az erdőben különböző virág van: fehér (*šur, šurđ*), sárga (*sarđ*), kék (*kđvak*), piros (*çarlđ*)' (Andreev 1957: 103). Tehát a nem-attributív használatú melléknév *-i* végződést kap, ami a szó belsejében mássalhangzó-geminációt eredményezhet.

Az a tény, hogy a csuvasban az egész szófajra kiterjed az attributív és a nem-attributív használatú alakok megkülönböztetése, a cseremisizben viszont a melléknéveknek csak igen kis százaléka él ezzel a kettősséggel, arra mutat, hogy csuvas > cseremisiz irányú hatással kell számolni (Bereczki 1993: 53).

A melléknévek fokozása

1. középfok

A cseremisizben a középfok jele *-rak/-rāk*, pl. k., ny. *ošđrak* 'fehérebb'. Galkin szerint (1964: 95) Wiedemann óta senki se kérdőjelezte meg a jel csuvas eredetét. Budenz azonban nem csuvas, hanem tatár eredetről beszél (NyK 3: 468), Beke úgyszintén (CserNyt. 136). A cseremisiz középfokjel hangtani szempontból egyaránt származhat a csuv. *-ray/-reç* és a tat. *-rak/-rāk* középfokjelből. A hegyi cseremisiz azonban közvetlenül nem érintkezett a tatárral, az intenzív tatár ~ cseremisiz kölcsönhatás idején már elkülönült a keleti cseremisiz tömbtől, így ennek közvetítő szerepével se lehet számolni. Ezek alapján a szóban forgó jel csuvas eredete sokkal valószínűbb. A csuvas és a tatár középfokjel megfelelői szélteben megtalálhatók a török nyelvekben (Tenišev 1988: 153–154).

A cseremiszből a *-rak/-rāk* középfokjel nemcsak a középfokot jelölheti, ennél jóval szélesebb a szerepköre. Kifejezheti valamilyen tulajdonság részbeni meglétét is, pl. *ošđrak* 'fehéres', *surrak* 'szürkés'. A középfokjel ilyen használata szélteben megtalálható a török nyelvekben is (Gadžieva – Serebrennikov 1986: 113). A csuvas párhuzamra Budenz is utal (NyK 3: 428).

A tárgyalt cseremiszi középfokjel térszínforma nevekkal kapcsolatosan is használatos, pl. Uf. *kožlaškđrak purena* 'menjünk be mélyebben az erdőbe (tkp. erdőbebb)' (Bereczki 1990: 44).

Ez a jelenség a balti finn nyelvekben is megvan, pl. fi. *rannempana* 'beljebb a parton' (Papp 1958: 64), de a török nyelvekben is, pl. csuv. *vđrmanaraχ* 'beljebb az erdőbe' (*vđrman* 'erdő'; *-a* = allat.-dat.; *-raχ* = középfokjel) (Andreev 1957: 98). Mivel a cseremiszi középfokjel csuvas eredetű, a *kožlaškđrak* típusú képződményeket is csuvas hatásra keletkezetteknek kell tartanunk.

Nem ritka a cseremiszből a középfok szintaktikai eszközökkel (abl. + alapfok) való kifejezése, pl. k. *lum kaγaz đeč ošo* 'a hó fehérebb a papírnál' (Pengitov 1961: 103). Ez a szerkesztési mód szélteben ismert a finnugor nyelvekben, de pontosan így van az egész törökségben is (Gadžieva – Serebrennikov 1986: 112–113), pl. csuv. *iltđn kəmälten χaklđ* 'az arany értékebb (tkp. értékes) az ezüstnél' (*kəmäl* 'ezüst'; *-ten* = abl.). A török párhuzamok erősíthették a cseremiszből az uráli örökségként meglévő szerkesztési mód megőrződését.

2. Felsőfok

A felsőfokot a cseremiszből elsősorban különböző partikulák segítségével lehet kifejezni. Ilyenek a k. *en*, ny. *in*, *samoj*, *sek*, pl. k. *en šerye* 'legdrágább', ÉNy. *te kəslə in säj* 'ez a guszli a legjobb' (Bereczki 1990: 44–45).

Az *en* partikulát Räsänen nyomán (TLČ 26) az azonos funkciójú tat. *iη* partikula kölcsönvételének szokás tartani. Ennek azonban több hangtani akadálya van. A cser. ny. *i* ~ k. *e* alapján korábbi *i*-t lehet feltenni, mert ilyen megfelelés esetén mindig a nyugati alak őrizi az eredetibb állapotot (Bereczki 1994: 103). A tat. *e* > *i* hangváltozás olyan kései, hogy jóformán csak a baskíriai cseremiszeknél meglévő kölcsönszóban fordul elő *i* *e* helyett (Räsänen i. m. 16), s az északnyugati *in* nem lehet ilyen kései kölcsönvétel. A tat. *e* > *i* hangváltozás idején már nem állhatott fenn semmiféle kapcsolat az északnyugati cseremiszek és a tatárok között.

A tat. *η* ~ cser. *n* megfelelésre Räsänennek ez az egyetlen biztos példája. A tat. *η* különben mindig megőrződik a cseremiszből.

A csuv. **e*-ből is *i* lett, de jóval korábban, mint a tatárban. A nyugati cseremiszből ennek a hangnak *i* képviselőjét találjuk, a keletiben *e*-t, pl. k. *er* ~ ny. *ir(ə)* 'reggel' < csuv. *ir* (< **er*) (ČLČ 98).

A csuv. * η -ből m , n lett (ČLČ 41–42). Egy csuv. * in alakból jól lehetne magyarázni a cser. en , in partikulát, melynek török eredete a felsorolt hangtani problémák ellenére sem lehet kétséges. Támogatja ezt a feltevést a mordvin is. A mord. E $eñ$ $paro$ 'legjobb', M $iñ$ $akša$ 'legfehérebb' (Serebrennikov 1967: 74) alakokban az $eñ$, $iñ$ partikula szintén nem származhat a tat. i η -ből. A * η folytatása a mordvinban nyelvjárástól és a hangtani helyzettől függően η , j , v (Keresztes 1987: 94). A mordvin partikulák is ugyanarra a feltételezett csuvas partikulára vezethetők vissza, mint a cseremiszek.

A csuvas * in partikula nem pusztá feltételezés. E cikk írása közben kaptam Agyagási Klárától az értesítést, hogy a čeboksari csuvas kutatóintézet levéltárában talált egy 1962-ből származó expedíciós jelentést, melyet a kiváló csuvas nyelvész, I. A. Andreev írt. Ebben az áll, hogy Baskíria belebeji kerületében Slakbaši faluban használatos az in partikula, mint pl. a következő mondatban: in $kəsənine$ $kəsən$ $iv̄dl$, $kəsən$ $χər$ tet 'a legkisebbnek a kicsi fiút, kicsi lányt mondják' (Andreev 1962: 126). Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy az in partikula korábban az egész csuvas nyelvterületen használatos volt.

A ny. $samoj$ partikula kétségkívül az azonos funkciójú or. $samyj$ átvétele, a sek pedig az or. $vsech$ -re megy vissza, de ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozunk részletesebben.

A felsőfok kifejezésének ismertek a cseremiszen a szintaktikai eszközökkel kifejezett módjai is. Az egyik ahhoz hasonló ablatívuszos szerkezet, mint amelyet a középfok képzésénél láttunk: (Beke) UP $tuđo$ $n̄iyeleč$ $usan$ 'er ist klüger als die alle (eig. als niemand)' (SUST 76: 526); $n̄imoleč$ $koja$ $mlandō$ 'fetter als alles ist die Erde' (i. m. 412). A $n̄iyeleč$ 'senkitől', $n̄imoleč$ 'semmitől' sajátos használatának csuvas párhuzamára D. R. Fuchs mutatott rá (FUF 30: 209), Budenztól idézve rá példákat: ku $nikšindžen$ $lajix$ 'ez jobb az összes többinél' ($nikšindžen$ 'semmitől' /Budenz NyK 1: 260/). A mai csuvasból is hozhatunk példát a jelenlégre: $nimren$ $paχa$ 'mindennél drágább' ($nimren$ 'semmitől') (Andreev 1957: 102).

Ugyancsak ablatívuszos szerkezet található a következő cseremisiz mondatban: k. $tušto$ $ladra$ $deč$ $ladra$ $pušenŋe$ $kuškeš$ 'ott a leglombosabb (tkp. lombostól lombos) fa nő' Pengitov 1961: 104).

A felsőfok illetően való kifejezésének pontos mását találjuk a csuvasban, pl. $pis̄ākran$ $pis̄āk$ 'a legnagyobb (tkp. nagytól nagy)' és a tatárban: $üzünnan$ $üzün$ 'a leghosszabb (tkp. hosszútól hosszú)' (Bereczki 1983: 216).

Formailag hasonló szerkezet a m. $szebbnél$ $szebb$ vagy az észti $ilusast$ $ilusam$ ua., de ezek nem felsőfokot, hanem összevetést fejeznek ki: egyik szebb, mint a másik.

Rövidítések

- Andreev, I. A. (1957), Prilagateľnoe. In: Mterialy po grammatike sovremennoĝo čuvaškogo jazyka. Čeboksary.
- Andreev, I. A. (1962), Materialy kompleksnoj ekspedicii po jazyku 1962 g. Naučnyj archiv Čuvaškogo Gosudarstvennoĝo Instituta Gumanitarnyh Nauk, otdel IV. ed. chr. 267.
- Beke CserNyt. = Beke Ödön, Cseremisiz nyelvtan. Budapest 1911.
- Beke Ödön (1961b), Mari szövegek IV. Budapest 1961.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerkesztette Balázs János. Budapest.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Budapest.
- Bereczki Gábor (1993), A cseremisiz nem-attributív tőszámnévi kategória eredete. In: Hajdú Péter 70 éves. Budapest.
- Bereczki Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte. Studia Uralo-Altica 35. Szeged.
- ČLČ = M. Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. SUST 48.
- Gadžieva – Serebrennikov 1986 = N. Z. Gadžieva – B. A. Serebrennikov, Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika ťurskich jazykov. Sintaksis. Moskva.
- Galkin, I. S. (1964), Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka I. Joškar-Ola.
k. = keleti
- Keresztes László (1987), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus. Studia Uralo-Altica. 27. Szeged.
- Kondraťev, M. G. (1981), Pesni nizovyh čuvašej. Čeboksary.
- Kunos 1980 = Kasantatarische Volkslieder. Auf Grund der Sammlung Ignác Kunos.
Kiadta: Kakuk Zsuzsa.
ny. = nyugati
- Papp István (1958), Finn nyelvtan. Budapest.
- Pengitov, N. T. (1961), (főszerkesztő) Sovremennyj marijskij jazyk. Morfologija. Joškar-Ola.
- Serebrennikov, B. A. (1963), Istoričeskaja morfologija permskich jazykov. Moskva.
- Serebrennikov, B. A. (1967), Istoričeskaja morfologija mordovskich jazykov. Moskva.
- SLMarJa. = Slovar' marijskogo jazyka IV. Joškar-Ola 1997.
- SovrTat. I. = Sovremennyj tatarskij literaturnyj jazyk I. Moskva 1969.
- Tenišev, E. R. (főszerkesztő) (1988), Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika ťurskich jazykov. Morfologija. Moskva.
- TLČ = M. Räsänen, Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. SUST 50.